

ЄВРАЗІЙСЬКА ДОКТРИНА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

У роботі розглянуто історичні підвалини, головні ідеї й поняття євразійської доктрини. Зроблено спробу дослідження методологічних засад євразійства, що дали підґрунтя для формування євразійської ідеології. Розглянуто основні концепти доктрини та коротко охарактеризовано їх змістовну сутність. Простежено еволюцію євразійства від його виникнення до сучасності.

Євразійська доктрина, вік якої налічує вже близько ста років і яка породила євразійську ідеологію, євразійське світобачення і методологію, не відійшла у минуле, більше того - вона знаходить своїх прихильників і послідовників у наш час. Попри несприятливі історичні обставини, євразійський дух, євразійська течія і, певною мірою, євразійський світогляд збереглися до сьогодні. Євразійська концепція нині є популярною у політичних колах не лише в Росії, а й у країнах Центральної Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Знову стала актуальною перспектива створення геополітичної реалії під назвою «Євразія». Усе це зумовлює актуальність розгляду теми євразійства.

Дослідження перспективи відновлення євразійської доктрини та євразійської ідеології в наш час є актуальним, оскільки деякі політичні сили як в Росії, так і в інших країнах СНД намагаються знайти шляхи практичного застосування євразійства в сучасних політичних реаліях. Загалом проблема полягає в тому, що євразійство, з одного боку, виступає культурно-цивілізаційною парадигмою, а з іншого - політичним проектом, який прагнуть реалізувати деякі сили на теренах колишньої Російської та Радянської імперій.

Євразійська концепція на початку 90-х років минулого століття була не просто реанімована як світоглядний концепт, а й підхоплена і використана російськими політиками, які шукали нової ідеології, що змогла б об'єднати народи на теренах колишньої Російської імперії. В. Скуратівський зазначив з цього приводу, що за допомогою євразійства в Росії будується ідеологія «надзвичайної ударної сили» просто на наших очах, яку Росія - в разі побудови своєї третьої імперії - неодмінно використає [4, 86]. Але розгляд євразійства тільки як інструменту здійснення імпер-

ської політики експансії є недостатнім, оскільки воно є й певним світоглядом, досліджуючи який можна пізнати сутність євразійських народів.

Дослідницьке завдання цієї статті полягає у визначенні методологічних засад класичної євразійської доктрини. З огляду на це важливим видається розгляд окремих засадничих концептів доктрини, а також з'ясування взаємозв'язків між ними в контексті системного структурування євразійської концепції на теоретичному рівні. Виявлення методологічних підвалин євразійської доктрини дозволить оцінити втілення її елементів у реальній політиці в Росії чи на теренах СНД.

Євразійська тема є актуальною і для України, хоча б у геополітичному аспекті, адже територія України географічне є частиною простору під назвою «Євразія». До того ж історично український народ завжди перебував у взаємодії як з європейськими, так і з азійськими народами.

Євразійська доктрина початкове творилася російськими інтелектуалами в еміграції. Вони були палкими патріотами і вірили у своєрідність євразійського простору, більшу частину якого займала Росія. Через це євразійство як доктрина виглядає суто російським феноменом, що створювався для використання росіянами та російськими державними діячами. Тож не дивно, що й досліджувалася проблема євразійства переважно саме російськими авторами. Серед них слід відзначити перш за все М. І. Толстого, праця якого «Русский узел євразійства» (1997), що є комплексною збіркою творів низки класиків євразійського вчення, зокрема М. Трубецького, П. Савицького, Л. Карсавіна, Г. Фроловського, В. Вернадського та інших, дає цілісне уявлення про євразійство як доктрину.

Велику роль в осмисленні євразійства відіграв один із найвідоміших сучасних російських

дослідників у цій галузі О. Дугін. У своїй роботі «Основи геополітики. Геополитическое будущее России» (2000) він наводить тексти класиків євразійства (зокрема Трубецького, Савицького, Алексєєва) та формулює власне бачення цього феномену.

Широку дискусію з проблематики євразійства проведено російськими авторами в періодичних виданнях «Наш Современник», «Полис», «Вестник Евразии», «Философские науки», «Международная жизнь», «Новый мир» та інших, що належать до різних наукових сфер і галузей. У цій дискусії приділено увагу як класичним аспектам євразійської доктрини, так і її новим формам («неоевразійству»). Отже, проблема євразійства викликає в російському суспільстві значний резонанс і широке обговорення.

З вітчизняних авторів варто відзначити О. Т. Чередниченка, який здійснив комплексний аналіз євразійської проблеми в контексті україно-російських відносин [7]. Це дослідження дає можливість оцінити перспективи євразійства в російській політиці та його можливий вплив на Україну. І. О. Кресіна в роботі «Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси» (1998) проаналізувала євразійську доктрину в загальних рисах, розглянула її вплив на українські процеси. Матеріали на євразійську тематику таких авторів, як В. Скуратівський, Федотова, Шерегін та інші були опубліковані в журналі «Політична думка». У них охарактеризовано вплив євразійської доктрини на Україну, дано оцінку євразійству як доктрині, визначено перспективи розвитку даної концепції.

Серед західних дослідників проблеми євразійства слід назвати тих, хто в рамках геополітичної проблематики займається вивченням Євразії, її значення як окремого геополітичного об'єкта, впливу спадку російського євразійства на наш час. З класиків це Х. Макіндер і К. Хаусхофер, із сучасних дослідників - С. Хантінгтон і З. Бжезинський.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб охарактеризувати передумови виникнення й еволюції політичних ідей євразійства, особливості самого євразійського світогляду; показати генезу євразійства з XIX століття до наших часів; визначити методологічну базу євразійської доктрини, що дозволяє порівнювати класичне євразійство з його сучасними варіаціями.

Серед не досліджених досі аспектів проблеми євразійства слід назвати зумовленість його виникнення російським соціокультурним середови-

щем XIX - початку XX століть, подальшу розробку й оформлення у самостійну євразійську доктрину та практичну реалізацію елементів євразійства у наш час на теренах СНД. Важливим невивченим явищем є факт успадкування євразійського світогляду переважно в російському середовищі.

Одним із джерел виникнення євразійського руху та євразійської концепції слід вважати релігійний провіденціалізм російського мислителя першої половини XIX століття П. Чаадаєва, який вважав, що Росія, перебуваючи між Заходом та Сходом, мала поєднувати в собі «обидва великі начала духовної природи», що характеризуються своєрідною соціокультурною специфікою, властивим лише Сходу або Заходу духом, але не зробила цього і залишилася поза часом і поза межами двох цивілізацій [3, 124].

М. Я. Данилевський вирізняв окрему слов'янську цивілізацію як певний «культурно-історичний тип». Тим самим він заклав підґрунтя для розуміння слов'янського світу як своєрідного самодостатнього організму. Водночас Данилевський критично ставився до Європи й до системи європейських цінностей. Передусім, як і деякі західні філософи, він критикував панування матеріалістичної парадигми на Заході. Особливо гостро Данилевський підкреслював відмінність духовної Росії та матеріалістичної Європи. Слов'янський світ, центральну роль у якому відіграла Росія, за Данилевським, обирав більш духовний, нематеріалістичний спосіб життя, організації суспільства і відносин у ньому.

До започаткування ідеї євразійства певною мірою був причетний російський філософ В. Соловйов, який вважав Росію «третім світом», покликаним синтезувати все, що властиве західному та східному світам, подолати історичну обмеженість кожного з них, аби досягти «позитивної загальної єдності». Росія мала окреме положення й призначення; їй властива певна месіанська роль, яка й полягала у досягненні синтезу Сходу та Заходу.

Ідеї та праці зазначених вчених були зосереджені на ролі Росії в XIX-XX сторіччях, а також її історичній місії, цивілізаційному призначенні, певній божественній долі. Вони поклали початок євразійській концепції як пошуку шляхів організації євразійського простору під проводом Росії. Причому така організація передбачала й налагодження спільного культурного, цивілізаційного, світоглядного способу проживання багатьох євразійських народів на теренах Російсь-

кої Імперії, яка, на думку вчених, виступала стрижнем євразійського простору. Отже, передумовами євразійства були етно-природознавчий підхід М. Я. Данилевського та вся постслов'янофільська «почвеницька» традиція другої половини XIX століття [2, 107].

Євразійство як доктрина було сформоване в 20-х роках XX сторіччя в еміграції видатними діячами науки (професійними істориками, географами, етнографами, культурологами, лінгвістами), такими як М. Трубецької, П. Савицький, Л. Карсавін, П. Сувчинський, Г. Флоровський та інші. Поштовхом до її виникнення стали події на теренах Російської імперії 1917-1920 років. Євразійці, змушені були залишити свою батьківщину. У вигнанні вони намагалися переосмислити її історію, щоб передбачити майбутнє і вплинути на нього.

Перші євразійці були патріотами і належали до табору емігрантів-«оборонців». Попри радикальну трансформацію суспільного життя в Росії вони не зреклися своєї батьківщини, а продовжували пов'язувати власну долю з Росією і навіть згодом пішли на певну співпрацю з більшовиками.

Центральним у доктрині євразійства є поняття «Євразія». Ним позначають певне замкнене ціле, однотипний з точки зору клімату й інших географічних умов простір, третій, серединний материк, розташований між Європою та Азією [6, 77]. Євразію тлумачать як особливий етнографічний, політичний, культурний та духовний світ, єдиний самодостатній організм, що поєднує в особливому розвитку і взаємодії всіх, хто існує на цих теренах. Євразійці, за словами П. Савицького, - представники нового начала в мисленні й житті, діячі, що працюють над радикальним перетворенням досі пануючого світобачення й життєвого устрою [5, 86]. У широкому значенні євразійці - всі ті, хто мешкає на теренах Євразії й усвідомлює свою належність до євразійства.

Важливу вісню, довкола якої оберталось історичне життя «євразійського світу», на думку євразійців (П. Савицький), упродовж усієї історії був кордон між степовою та лісовою зонами («становий хребет Євразії»). Саме взаємодія історичних формацій степової зони, з одного боку, та лісової, з іншого, визначала дуже багато в політичній, культурній та економічній долі Євразії. Звідси поширюються степові явища на північ, а лісові - на південь. Поняттю «станового хребта Євразії» належить важливе місце у євразійському світогляді - в контексті взаємодії лісової та степової зон здійснюється бачення

історичного процесу, в якому євразійці вирізняли періоди «спроб об'єднання лісу та степу» (до 972 року), «боротьби лісу та степу» (972-1233), «перемоги степу над лісом» (1233-1452), «перемоги лісу над степом» (1452-1696) і, зрештою, нового «об'єднання» лісу та степу (1696-1917) [5, 375]. Взаємодія цих двох зон визначала характер подій у Євразії.

Однією із засад концепції євразійства є твердження, що демократичний лад має змінитися ідеократичним устроєм. Під ідеократією розуміють суспільство, в якому правлячий прошарок відбирається за ознакою відданості одній загальній «ідеї-правительці». «Ідеєю-правителькою» справжньої ідеократичної держави може бути тільки благо народів, що її населяють. На думку євразійців, за ідеократичного устрою мають зникнути рудименти індивідуалізму, людина почне усвідомлювати не лише саму себе, а й свій клас, свій народ як частини органічного цілого, що виконують певні функції та об'єднані в державу [6, 442]. На думку євразійців, справжніх ідеократичних держав до XX сторіччя не існувало.

Важливе місце у вченні євразійців належить поняттю «симфонічна особистість», розробленому Л. П. Карсавінім. «Симфонічними особистостями» вважали перш за все певні народи, яким властива єдність, органічна узгодженість між окремими індивідами. Вираженням нації як «симфонічної особистості» є правлячий прошарок, уряд, виражена державність. У ранній, здоровий період історії будь-якого народу, в період піднесення його самосвідомості державна влада, за Карсавінім, постає як єдине ціле, сформоване на міцному суспільному ґрунті. Навпаки, «розпорошення» державності завжди є симптомом тимчасового пригноблення чи навіть вмирання народу [5, 752]. Отже, емпіричним проявом «симфонічної особистості» є правлячий прошарок та його здатність створити державу. Сутність «симфонічної особистості» полягає в органічному зв'язку народу з правлячим класом. Чим тісніший цей зв'язок, тим гармонійнішою є сама «симфонічна особистість». І навпаки, коли відбувається розрив такого зв'язку, неодмінно стається руйнування симфонічної особистості. Отож, євразійський народ слід розуміти як єдиний організм, «симфонічну особистість», де правлячий прошарок відіграє особливу роль і має тісний зв'язок з народом.

Важливим пунктом у вченні євразійців є питання про роль релігії в суспільному житті. Суспільство може бути здоровим, на їхню думку,

коли його духовною основою є релігія, коли воно ґрунтується на нерозривному зв'язку людини з Богом. Велику роль у релігійному аспекті життя для євразійців відігравало православ'я, в якому вони вбачали духовну основу майбутнього євразійського народу. У зв'язку з цим поставала проблема поєднання релігійного ставлення до світу і життя та емпірично обґрунтованої практичності. Петро Савицький з цього приводу зазначав: «Не можна паплюжити безкарно давню мудрість, бо в ній правда; не на основі прийняття як вищого принципу героїстичних людських інстинктів, які закріплені у філософії "войовничого економізму", - але на основі просвітленого релігійним почуттям оволодіння і втримання цих інстинктів може бути досягнута вища на землі міра "загального блага". Суспільство, яке піддається виключно турботі про земні блага, рано чи пізно буде позбавлене і їх - такий страшний приклад спостерігається у досвіді російської революції» [5, 89].

Отже, у євразійській концепції пріоритети віддано духовним цінностям і благам, піддано критиці західні держави за культивування матеріальних цінностей, за «войовничий економізм». Західні суспільства, на думку євразійців, досягли високого технічного рівня, але дуже деградували в духовній сфері.

Важливим поняттям, яким оперують євразійці і яке має методологічне значення, є поняття культури. Будь-яка диференційована культура неодмінно складається з двох обов'язкових частин, які образно можна назвати «верхом» та «низом» будівлі певної культури. Під «низом» євразійці розуміють той запас культурних цінностей, яким задовольняють свої потреби найширші верстви національного цілого, так звані народні маси. Оскільки такі цінності виникають у самому середовищі народних мас, вони є порівняно елементарними і не несуть на собі відбитку індивідуальної творчості. Цінності «верхнього запасу» створюються або самими панівними частинами національного цілого, або для цих частин; вони відповідають завжди більш витонченим потребам, більш високим вимогам. Як наслідок, вони завжди є порівняно складнішими й менш елементарними, ніж цінності «нижнього запасу». У нормальній культурі між верхом та низом завжди існує певний обмін і взаємодія. Основним елементом, що склав російську культуру, на думку євразійців, був елемент слов'янський [6, 126-127]. Водночас вони приділяють велику увагу азіатському елементу в російській

культурі і прагнуть вийти на більш глобальний рівень, говорячи про культуру євразійську.

Важливим аспектом концепції євразійства є ідея пасіонарності, вироблена і створена відомим істориком-євразійцем Л. М. Гумільовим. Пасіонаріїв він визначав як осіб, що гостріше за інших відчують ситуацію, є лідерами в певних етносах чи народах. Для пасіонаріїв характерне присвячення себе тій чи іншій меті, яка часом може бути досягнута лише внаслідок цілого життя [1, 333]. Фактично, пасіонарії є носіями вищезгаданої «ідеї-правительки». Через них вона знаходить своє втілення. Для побудови євразійської ідеократичної держави є необхідною наявність пасіонаріїв, які будуть цінувати ідею вище, ніж своє життя, і зможуть стати втіленням того правлячого прошарку, який забезпечить гідне втілення «ідеї-правительки».

До сказаного слід додати, що сутність євразійства ґрунтується на ідеї про «туранський елемент» у російській культурі та етносі. М. С. Трубецької як історик писав про це так: «Східнослов'янські племена займали початкове лише незначну частину тієї величезної території, яку займає сучасна Росія. Слов'яни заселили спочатку лише невелику західну частину цієї території, річкові басейни, що поєднують Балтійське море з Чорним. Решта території сучасної Росії була заселена переважно тими племенами, яких прийнято об'єднувати під ім'ям "туранських" чи "урало-алтайських". В історії всієї зазначеної географічної області туранські племена відігравали спочатку більш значну роль, ніж східнослов'янські руські племена. Навіть у домонгольський період туранські держави в межах однієї європейської Росії були набагато потужнішими, ніж варяго-руська держава. Власне об'єднання майже всієї території сучасної Росії під орудою однієї держави було вперше здійснене не руськими слов'янами, а туранцями - монголами. Поширення руських племен на Схід було пов'язане з обрусінням цілої низки туранських племен. Співіснування росіян з туранцями проходить червоною стрічкою через всю російську історію.

Якщо поєднання східного слов'янства з туранством є головним фактом російської історії, якщо важко знайти великороса, в жилах якого так чи інакше не текла б і туранська кров, і якщо та ж туранська кров значною мірою тече і в жилах малоросів, - то абсолютно ясно, що для правильного національного самопізнання росіянам слід враховувати наявність у них тиранського елемента, вивчати своїх туранських братів [6, 141].

Визнаючи значення туранського елементу в російській культурі, євразійці зазначають, що весь час відбувалась його недооцінка. Це перешкоджало правильному самопізнанню, що є не лише обов'язком кожної особистості, а й необхідною умовою розумного існування будь-якої особистості взагалі, у тому числі й нації, яка теж, певною мірою, є особистістю.

Зі всіх туранців саме тюрки відіграли в історії Євразії найпомітнішу роль. На думку євразійців, позитивна риса туранської психіки — беззаперечне підкорення будь-якому вищому принципу, навіть через особу якогось певного правителя — відіграла сприятливу роль у становленні російської державності. У Давній Русі таким керівним принципом була православна віра як органічне поєднання релігійних догматів і обрядів та особливої православної культури, окремим проявом якої був державний устрій з його ієрархічною пірамідою; саме цей вищий принцип, однаковий для кожного підданого, та й для самого царя, і скріпив Русь в єдине ціле і керував нею [6, 157].

Православна віра в давньоруському її розумінні була саме тими рамками свідомості, в які вкладалося все: приватне життя, державний устрій, буття всесвіту. Нехай саме православ'я було сприйняте росіянами не від туранців, а від Візантії, нехай воно є навіть прямо протилежним у російській національній свідомості татарщині, але саме ставлення російської людини до православ'я і та роль, яку ця віра відігравала в її житті, великою мірою ґрунтувалися на туранській психології. Саме внаслідок туранських рис своєї психіки давньоруська людина не вмiла відокремлювати своєї віри від свого побуту, свiдомо видiляти із проявiв релiгiї неiснуючі елементи, і саме через це виявлялася слабким богословом, коли зустрічалася з греками. Та психологічна відмінність між руським та грецьким підходом до віри й обряду, яка так яскраво виявилася в епоху розколу, була наслідком саме тієї обставини, що в давньоруському національному характері глибоко вкоренилися туранські етнопсихологічні елементи, які були абсолютно не властиві Візантії [6, 157].

На думку євразійців, Московська держава виникла завдяки татарському ігу. Московські царі, ще не закінчивши «збирання руської землі», почали збирати землі західного улусу великої монгольської монархії: Москва стала потужною державою лише після завоювання Казані, Астрахані й Сибіру. Російський цар був послідовником монгольського хана. «Повалення татарського

іґа» звелось до заміни татарського хана православним царем і до перенесення ханської ставки в Москву. Навіть персонально відчутний і вагомий відсоток бояр та інших службових людей московського царя складався з представників татарської знаті. За словами євразійців, російська державність в одному зі своїх витоків вийшла з татарської [5, 171].

Отже, туранський елемент вплинув не лише на культурне, а й на політичне життя та долю російської держави й тих народів, що входили до її складу. З найбільшою користю для себе росіяни використали військові здобутки туранських народів, завдяки чому і змогли зберегти свою державність. Загалом, Московська держава своїм виникненням має завдячувати як слов'янам, так і тюркам. Значення туранського елементу в російській культурі й етносі відіграє важливу роль у євразійській доктрині, і його не можна недооцінювати.

Підсумовуючи, зазначимо, що євразійська доктрина була сформована низкою інтелектуальних та культурних діячів на ґрунті російської слов'янофільської та «почвеницької» традицій, а також на базі робіт російських учених про взаємодію європейських та азійських цивілізаційних груп на теренах Росії. Класичний стрижень доктрини був сформований російськими істориками, географами, лінгвістами, культурологами й богословами у 20-30-х роках ХХ сторіччя, які творили за межами Росії, переосмислюючи революційні процеси в колишній Російській імперії.

Поняття Євразії, її станового хребта, ролі туранського елементу в російській історії, ролі культури та симфонічності у суспільних відносинах, а також ідеї пасіонарності й ідеократії стали центральними в методологічному підґрунті та формуванні євразійської доктрини як такої. Згодом вони були доповнені роботами інших російських учених, що працювали в євразійській тематиці, класична євразійська концепція набула свого остаточного вигляду.

У наш час теоретична спадщина євразійства знаходить свій запит у колах політиків на теренах СНД, переважно в Росії. Існує досить велика ймовірність практичної часткової чи повної реалізації деяких елементів євразійської доктрини в сучасній реальній політиці. Особливо підсилює цю ймовірність пошук національної ідеї, здійснюваний в умовах ідеологічного вакууму сучасної Росії. Саме євразійство має значні шанси стати офіційною ідеологією теперішньої Російської Федерації.

1. Гумилев Л. Н. Зтногенез й биосфера Земли.- М., 1994.
2. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства.— К.: Либідь, 1996.
3. Політологічний енциклопедичний словник.— К.: Генеза, 1997.
4. Скуратівський В. Євразійський синдром // Політична думка.- 1995.- № 2-3.
5. Толстой Н. Й. Русский узел свразийства.- М., 1997.
6. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык.- М.: Прогрессе, 1995.
7. Чередниченко О. Т. Російська стратегія та українські перспективи // Схід.- № 6.- 2001.

R. Rukomeda

EURASIAN DOCTRINE: METHODOLOGICAL BASES

Author argues that the Eurasian idea, which is about hundred years old, has gradually found its expression in modernity. The perspective for the creation of the new geopolitical reality called «Eurasia» seems to become rather real. Therefore the article analyses the historical background of the Eurasian doctrine while paying special attention to basic ideas and concepts of the doctrine and the Eurasian world outlook as such. It further investigates the gradual evolution of the doctrine from the time of its creation till modernity.